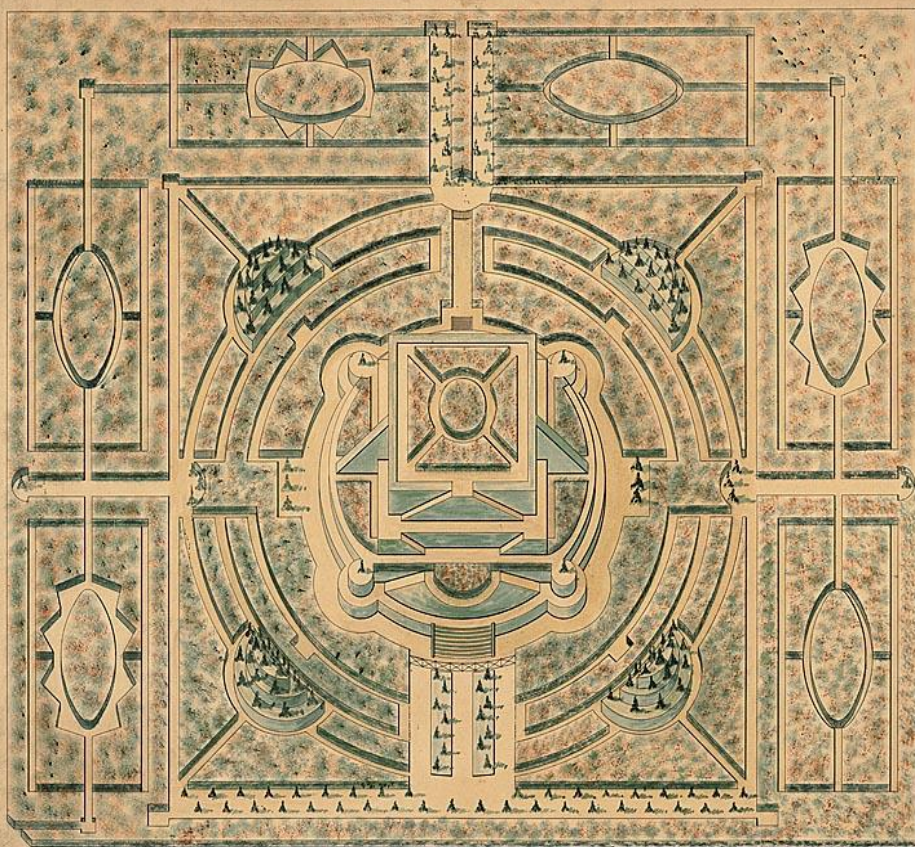

Restauratieplan Doel-om-Berg.

School 1200

CASCADE

bulletin voor tuinhistorie

Jaargang 2014 (23) nummer 1

Tuinarchitect H.F. Hartogh Heys van Zouteveen, een beknopt biografisch overzicht

Patricia Debie

Inleiding

Tuinarchitect Hendrik François Hartogh Heys van Zouteveen (1870-1945) was als lector aan de Landbouwhogeschool van Wageningen 35 jaar verantwoordelijk voor de opzet en ontwikkeling van het tuinarchitectuur-onderwijs.¹ Tussen 1900 en 1935 heeft hij voor zover bekend 22 publicaties uitgebracht. Hij maakte zowel in de periode 1917-1918 als 1928-1932 prominent deel uit van verschillende opleidingscommissies die zich bezig hielden met het opzetten van een gedegen onderwijsprogramma om toekomstige 'tuinkunstenaars' oftewel tuinarchitecten op te leiden. Daarnaast was hij als secretaris betrokken bij de oprichting van de Bond van Nederlandsche Tuinkunstenaars (1922), later genaamd de Bond van Nederlandse Tuinarchitecten (BNT). Een belangrijke persoonlijke drijfveer voor Van Zouteveen was om zowel de publieke opinie als de collega bouwkunstenaars, de stedenbouwkundigen en architecten, bewust te maken van het grote belang van dit creatieve en kunstzinnige vakgebied.²

Afb. 1: Portretfoto van Hendrik François Hartogh Heys van Zouteveen in 1902. Bron: Rijkslandbouwschool album 1902, Historische Verzameling Wageningen Universiteit en Researchcentrum.

Ondanks een indrukwekkende hoeveelheid publicaties en een niet aflatende inzet voor de professionalisering van de tuinarchitectuur, is deze grondlegger van het Nederlandse tuinarchitectonische onderwijs nog niet aan een uitvoerig onderzoek onderworpen. Enkel een oudere publicatie geeft een beknopt beeld van zijn werkzaamheden voor de stad Amersfoort aan het eind van de twintigste eeuw.³ Daarnaast zijn door verschillende auteurs enkele korte passages aan hem gewijd.⁴

De laatste jaren verschijnen er meer publicaties over tuinarchitecten, stedenbouwkundigen of architecten met een indrukwekkend oeuvre. Aan zijn invloedrijke voorganger bij de Landbouwhogeschool, de illustere tuinarchitect L.A. Springer is in 2002 een monografie gewijd.⁵ Ook zijn leerling en opvolger aan de Wageningse Universiteit, de landschapsarchitect J.T.P. Bijhouwer, heeft sinds 2011 een monografie.⁶ Hoewel Van Zouteveen in deze publicaties genoemd wordt, is zijn nalatenschap onderbelicht. Dit was voor auteur aanleiding om in 2011 een uitvoerig onderzoek naar hem te verrichten, als afstudeerscriptie voor de masterstudie Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de Universiteit Utrecht.⁷ Uit dit onderzoek zijn verrassende resultaten naar voren gekomen, die de persoon en zijn oeuvre in een nieuw daglicht plaatsen. De scriptie is in 2012 bekroond met de eerste Carla Oldenburger-Ebbers Penning 2012, een stimuleringsprijs voor jong wetenschappelijk talent.

In dit artikel worden enkele onderzoeksresultaten samengevat. Een artikel over Van Zouteveens eerste zelfstandige praktijkjaren in Amersfoort (1900-1905) is door auteur in 2012 gepubliceerd in het *Flehite Historisch Jaarboek voor Amersfoort en omstreken* en schetst de zakelijke samenwerking met zijn oom A.M. Tromp van Holst in Amersfoort.⁸ Beide artikelen zijn een opmaat naar het promotieonderzoek dat auteur sinds 2012 verricht naar de betekenis van de landschapsarchitectuur voor de vroeg twintigste-eeuwse stedenbouw. Hendrik François Hartogh Heys van Zouteveen zette zich tijdens zijn werkzame leven nadrukkelijk in voor de ontwikkeling van deze verbintenis.⁹

Jeugd en sociale achtergrond

Hendrik François Hartogh Heys van Zouteveen werd op 13 juli 1870 geboren in Delft.¹⁰ Zijn roepnaam was Henny.¹¹ (zie afb. 1) Zijn ouders dr. mr. Hermanus Hartogh Heys van Zouteveen. (Delft, 13 februari 1841 – Assen, 1 juni 1891) en Maria Elisabeth van der Veen (1843 – Den Haag, 8 april 1908), dochter van een advocaat en procureur bij het gerechtshof en de rechtbank te Assen, waren op 12 april 1866 in Delft getrouwd.¹² Zij kregen samen twee zonen en drie dochters. Het gezin woonde gedurende zijn jeugdjaren aan de Kanaalweg 1 in Delft. Daar zijn in ieder geval zijn oudere zussen Elisabeth Petronella Josina Wilhelmina (18 januari 1867) en Aleida Gerardina Henrietta Maria (22 januari 1869) geboren. Hijzelf kwam als derde kind ter wereld.¹³

Zijn vader dr. mr. Hartogh Heys van Zouteveen was een befaamd wis- en natuurkundige die bekendheid verwierf met *De afstamming van den mensch en de seksueele teeltkeus* (1872), de Nederlandse vertaling van *The Descent of Man* (1871) van Charles Darwin. Deze vertaling verscheen slechts een jaar na de originele versie van Darwin. Met deze beroemde Engelse natuuronderzoeker, bioloog en geoloog had Hermanus geregeld contact.¹⁴ In 1864 promoveerde Hartogh Heys van Zouteveen, onder druk van zijn vader, na zijn rechtenstudie aan de universiteit van Leiden op de statistiek van Drenthe. In 1866 promoveerde hij aansluitend in de wis- en natuurkunde, een studie die zijn voorkeur had. Vervolgens was hij korte tijd leraar aan de H.B.S. van 's-Gravenhage.

Dr. mr. Hartogh Heys van Zouteveen hield zich bezig met landbouwontginning en was naast grondeigenaar en vervener ook eigenaar van een bankierszaak, effectenhandelaar en publicist. Hij was hoofdredacteur van het *Financieel Weekblad* en ook oprichter en redacteur van de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* (1881) en van 1885 tot zijn overlijden eigenaar en hoofdredacteur van de *Nieuwe Provinciale Drentsche en Asser Courant*. Tevens was hij lid van de Commissie van Bestuur van het Drentsch Museum van Oudheden (1854) en een kassiersfirma in Groningen.¹⁵ Dr. mr. Hartogh Heys van Zouteveen kwam

uit een gereformeerd gezin, een geloof waartegen hij zich tijdens zijn studie had afgezet. Hij wilde principieel niet tot enig kerkgenootschap behoren en was fel gekant tegen autoriteitsgeloof. Daarnaast behoorde hij tot de zogenaamde 'vrijdenkers', een groep sympathisanten die open stonden voor de evolutietheorie van Darwin. Vanwege deze moderne levensvisie weigerde hij de eed der gelofte af te leggen zodat hij in 1873 niet toegelaten werd als hoogleraar aan de universiteit in Leiden. Deze weigering leidde tot heftige publieke discussies.¹⁶ Ook in 1881 weigerde hij bij zijn voorgenomen installatie in de Gemeenteraad van Assen een eed af te leggen, waardoor hij niet toegelaten kon worden en hij daarop ontslag nam.¹⁷ Vervolgens reisde dr. mr. Hartogh Heys van Zouteveen tussen 1869 en 1872 verschillende malen naar Egypte, San Francisco en Californië.

In 1872, na zijn terugkomst, trok het gezin in bij zijn schoonouders Van der Veen in het Drentse plaatsje Smilde.¹⁸ Vóór augustus 1874 verhuisde het gezin naar Assen waar de twee jongste kinderen Petrus Simeon (Assen, 2 augustus 1874 – Heemstede, 31 december 1948) en Johanna Augusta (Assen 22 juli 1878 – onb.) geboren werden.¹⁹ In 1878 liet dr. mr. Hartogh Heys van Zouteveen voor zijn gezin aan de Beilerstraat 41 te Assen een woonhuis bouwen genaamd 'Oakland'. Deze vrijstaande villa in eclectische stijl is samen met de tuin momenteel een rijksmonument en herbergt nog vele bijzondere geïmporteerde planten uit Zuid-Afrika. De villa staat in de zogenaamde 'paleizenbuurt' die indertijd gebouwd was voor de gegoede burgerij. De buurt is nu onderdeel van het beschermd stadsgezicht vanwege de grote ensemblewaarde van de laat negentiende - en vroeg twintigste-eeuwse bebouwing.²⁰ In de achtergevel is een gedenkplaat met het bouwjaar en de initialen E.P.J.W. geplaatst.²¹ De initialen verwijzen naar zijn geliefde moeder Elisabeth Petronella Josina Wilhelmina Hoekwater (1810–1855), dochter van een Tweede Kamerlid en lid van de Provinciale Staten van Drenthe, waarnaar ook zijn oudste dochter is vernoemd. Dr. mr. Hartogh Heys van Zouteveen was 14 jaar oud toen zijn moeder overleed. Over deze gebeurtenis schreef hij een emotioneel gedicht.²² Opmerkelijk is dat tuinarchitect Van Zouteveen jaren later zijn huis in Wageningen (Wilhelminaweg

6), in 1905 door de Amersfoortse aannemer G. Prins & Zoon gebouwd, 'New Oakland' heeft genoemd.²³ Hij zal dus goede herinneringen aan zijn ouderlijke huis in Assen hebben gehad. Een naambordje is nog steeds zichtbaar aan het huis. (zie afb. 2)

*Afb. 2: Wageningen 14 Sept. 1905, H.F. Hartogh Heys van Zouteveen en Tjitske Hartogh Heys van Zouteveen-Ramaer zittend voor hun veranda van het net gereed gekomen huis aan de Wilhelminaweg 6 (nu bekend als Wilhelminaweg 14-14a).
Bron: Reproducties van foto's gemaakt door Dr. Roelof Nicolaas de Haas, fotocollectie Gemeentearchief Wageningen, nr. FA-004/37).*

Na het overlijden van dr. mr. Hartogh Heys van Zouteveen op 1 juni 1891 vestigde zijn weduwe zich met haar kinderen Elisabeth, Aleida, Johanna en Petrus in 's-Gravenhage. Dr. Hermanus had slechts één zus, Johanna Francoise Odilia Hendrika Tromp van Holst – Hartogh Heys van Zouteveen (onbekend, 1848 – Amersfoort, 10 augustus 1918), die zeven jaar ouder was.²⁴ Van Zouteveen trok, na het overlijden van zijn vader, bij het gezin van deze tante in Amersfoort in, waarover later meer.

Studierichting

Net als bij zijn vader, ging de belangstelling van Van Zouteveen uit naar de natuurwetenschappen. In 1890 scheef Van Zouteveen zich dan ook in als student medicijnen om zijn biologische studie, die hij al enkele jaren beoefende onder leiding van dr. Emile Gens, voort te kunnen zetten. Deze studie was toen de enige waarvoor geen kennis van Latijn en Grieks vereist was.²⁵

Het is opmerkelijk dat Van Zouteveen deze vakken niet gevolgd heeft. Gezien zijn sociale achtergrond was het aannemelijk geweest dat de bestudering van deze klassieke vakken gestimuleerd zou worden. Of Van Zouteveen niet getalenteerd genoeg was voor een opleiding aan het Gymnasium ofwel Latijnse School, is niet bekend.

Na het overlijden van zijn vader op 1 juni 1891 was Van Zouteveen om financiële redenen verplicht zijn universitaire studie af te breken.²⁶ Het is niet onwaarschijnlijk dat zijn moeder zijn medicijnstudie niet meer kon betalen nu zij, na de dood van haar man, de zorg voor vijf kinderen zelf moest opbrengen. Van Zouteveens toelage zal nadien behoorlijk zijn gekort. Op 24 juli 1891, een maand na de dood van zijn vader, verhuisde hij vanuit zijn vorige woonplaats Assen naar Amersfoort.²⁷ Daar kon hij onder het toezicht van zijn oom August Marie Tromp van Holst (1854 - Amersfoort 30 augustus 1920) en zijn tante Johanna Hartogh Heys Van Zouteveen zijn toekomst opnieuw bezien. Het is opmerkelijk dat Van Zouteveen financiële redenen aandroeg voor het beëindigen van deze studie, omdat zijn vader het gezin een groot vermogen zou hebben nagelaten.²⁸ Daarnaast was in opdracht van zijn moeder een groot deel van de bezittingen in Assen en omstreken door notaris S.J. Oosting te Emmen verkocht.²⁹ Opvallend bij deze notariële overdracht is de afwezigheid van Van Zouteveen. Vermoedelijk vertegenwoordigde zijn oom Tromp van Holst zijn persoonlijke belangen, aangezien Van Zouteveen voor zijn studie naar Vilvoorde vertrokken was, waarover later meer. De verdeling van de erfenis en waarom Van Zouteveen sprak van financiële problemen dienen nog nader uitgezocht te worden. August Marie Tromp van Holst was een Amsterdamse houthandelaar die financieel onafhankelijk was en een zeer verdienstelijk burger was voor de

stad Amersfoort. Talrijke initiatieven ondersteunde Tromp van Holst, vaak achter de schermen.³⁰ Op 4 juli 1878 trouwde hij met zijn achternicht Johanna Hartogh Heys Van Zouteveen te Delft.³¹ Op 3 mei 1880, twee maanden na de geboorte van hun eerste zoon, kocht Tromp van Holst op 25 jarige leeftijd voor 55.000 gulden het landgoed Randenbroek te Amersfoort. Dit buiten lag aan de Heiligenbergweg wijk I, nr. 53 en was eigendom geweest van Godert Jan baron van Hardenbroek van Ammerstol, burgemeester der gemeenten Leusden en Stoutenburg.³² Deze aanzienlijke buitenplaats was bekend als het woonhuis van de beroemde architect Jacob van Campen (Haarlem, 2 februari 1596 – Amersfoort, 13 september 1657), die daar van 1630 tot zijn dood had gewoond.³³ In 1814 werd Randenbroek als speculatieobject verkocht aan vier heren, waaronder tuinarchitect Hendrik van Lunteren (1780–1848) uit Utrecht. De buitenplaats werd in die jaren als buitensociëteit gebruikt.³⁴

Het is zeer aannemelijk dat Van Zouteveen in zijn jeugd al op Randenbroek kwam. Hij was namelijk tien jaar oud toen zijn oom en tante er kwamen wonen. Mogelijk dat op Randenbroek zijn interesse voor de tuinkunst werd geprikkeld door de artistieke bewoners die dit huis had gekend. Vanaf 1903, nadat hun kinderen uithuizig waren geworden, bewoonden Tromp van Holst en zijn echtgenote tot hun dood de kleinere comfortabele 'Villa Para' aan de Soesterweg 2 (thans bekend als de Snouckaertlaan 30).³⁵ Daarnaast kocht Tromp van Holst in 1896 ook landgoed 'Dool-om-Berg', de beroemde lusttuin van de gefortuneerde dichter Everard Meyster (1617 - 1679). Samen met het tussen 1883-1886 aangekochte landgoed Snoekheuvel herstelde Tromp van Holst een deel van de oorspronkelijke Amersfoortse landgoederenzone. Tromp van Holst had de intentie dit groene monument samen met Van Zouteveen te herstellen voor de Amersfoortse inwoners. Dit ambitieuze plan kan beschouwd worden als een van de eerste groene restauratieprojecten in Nederland.³⁶

Een buitenlandse opleiding (1891-1895)

Op 23 oktober 1891 vertrok Van Zouteveen naar België om de opleiding aan de land- en tuinbouwschool te Vilvoorde te volgen.³⁷ België had geen speciale

opleiding tot landschapsarchitect. Echter werd in Vilvoorde wel elementair tuinkunst-onderwijs gegeven als onderdeel van een middelbare tuinbouw cursus.³⁸ Deze driejarige opleiding stond deels onder staatstoezicht en was strak georganiseerd in theorie- en praktijklessen. Ze werd vooral bezocht door Nederlandse jongelui die theoretisch geschoold wilden worden en over voldoende geldmiddelen beschikten.³⁹ Gezien voorgaande is het aannemelijk dat Tromp van Holst zich tijdens deze studie jaren financieel over Van Zouteveen had ontfemd. Daarnaast zal ook hebben meegespeeld dat deze buitenlandse opleiding open stond voor Nederlandse studenten. De Duitse opleidingen, zoals onder andere in Berlin-Dahlem, stelden hogere eisen en waren moeilijker toegankelijk. Om het onderwijs in 'Gartenkunst' aan een Duitse school voor tuinkunst te kunnen volgen werd, behalve het 'Reichs-zeugnis für Obersekunde einer Höheren Lehranstalt', ook van de student vereist, dat hij vooraf een vierjarige praktijk in een 'Gartenbaubetrieb' had doorlopen.⁴⁰ Hierdoor zou een Duitse studie dus aanzienlijk langer duren. Om niet nog meer tijd te verliezen, Van Zouteveen was tenslotte al 21 jaar oud, koos hij voor de studie in Vilvoorde.

In dienst bij Louis Fuchs (1894-1895)

Op Vilvoorde leerde Van Zouteveen de tuinkunst kennen als *aesthetische studie van de natuur als grondslag voor den scheppende kunstenaar*.⁴¹ Na de studie in Vilvoorde sloeg Van Zouteveen een aanbod af voor een betrekking in Nederlands-Indië. Hij stelde zich van 1894 tot 1895 liever beschikbaar als assistent van befaamde tuinarchitect Louis Fuchs (Barmen 9 mei 1818 – Brussel 26 mei 1904).⁴² Louis Fuchs heeft veel betekend voor Van Zouteveen getuige de woorden *Aan dezen in zijn vak vergrijsden tuinkunstenaar kan ik slechts gedachten wijden van hoogachting en dankbaarheid. Hij heeft in mij den breeden grondslag gelegd, waarop ik mijn geheele leven heb kunnen doorwerken*.⁴³

Een eigen praktijk (1895-1900)

Van Zouteveen was slechts één jaar in dienst van Fuchs. Op aandrang van zijn oom Tromp van Holst keerde Van Zouteveen vroegtijdig naar Amersfoort terug, waarover later meer. Op 30 oktober 1895 vestigde Van Zouteveen zich aan de

Langegracht 29 te Amersfoort als 'Tuinbouwkundig Architect'.⁴⁴ In dat jaar adverteerde hij in *De Amersfoortse Courant* om zijn diensten als tuinarchitect aan te bieden: *gediplomeerd tuinbouwkundige der Staatschool te Vilvoorde (België), ontwerpt plannen voor den aanleg van BUITENPLAATSEN, TUINEN, BEGRAAFPLAATSEN en SERRES enz. en voert dezelve uit*.⁴⁵ Het prestigieuze Huis Randenbroek dat eigendom was van zijn oom en tante gebruikte hij als kantooradres. Van oktober 1895 tot aan maart 1896 bleef hij advertenties in de krant plaatsen om zijn ontwerpdiensten aan te bieden, waarbij Randenbroek steeds als kantooradres vermeld werd.⁴⁶ Van 1895 tot 1900 werkte Van Zouteveen aan enkele grotere opdrachten en had hij voldoende werk om handen zodat hij geen advertenties meer plaatste.

Van Zouteveen voerde in deze jaren via zijn oom Tromp van Holst verschillende opdrachten uit voor de gemeente Amersfoort. Op 28 december 1895 ontving de gemeente een ontwerp van hem voor de nieuwe Amersfoortse Algemene Begraafplaats aan de Soesterweg.⁴⁷ (zie afb. 4)

Dit was het eerste project waarmee Van Zouteveen als tuinarchitect bekendheid kreeg omdat hij het *geheel en al belangeloos* had gemaakt.⁴⁸ Het fraaie ontwerp was in Gemengde stijl ontworpen waarbij de beplanting op een andere wijze door Van Zouteveen toegepast werd dan gebruikelijk was. De beplanting was gekozen om haar kleurrijke bloemen en fris groene blad, en werd achter de graven geplaatst als eerbetoon aan de doden. Het ontwerp brak daarmee met de gangbare conventies waarin een overvloed aan treurvormen en donkere sparren werden toegepast om een indruk van somberheid en zwaarmoedigheid op de bezoeker te maken.⁴⁹

Op 7 mei 1894 had het gemeentebestuur besloten dat de bevolkingsgroei het noodzakelijk maakte om een tweede begraafplaats aan te leggen.⁵⁰

De aanleg van de begraafplaats was in eerste instantie naast landgoed Randenbroek gepland. Tromp wees de gekozen locatie af.⁵¹ Begraafplaatsen werden in die tijd als een bedreiging voor de volksgezondheid gezien. Deze zienswijze werd door de familie Tromp van Holst onderkend, want zowel August

als zijn echtgenote werden beiden gecremeerd.⁵² Als financieel weldoener van de stad Amersfoort kon Tromp van Holst zijn invloed laten gelden.

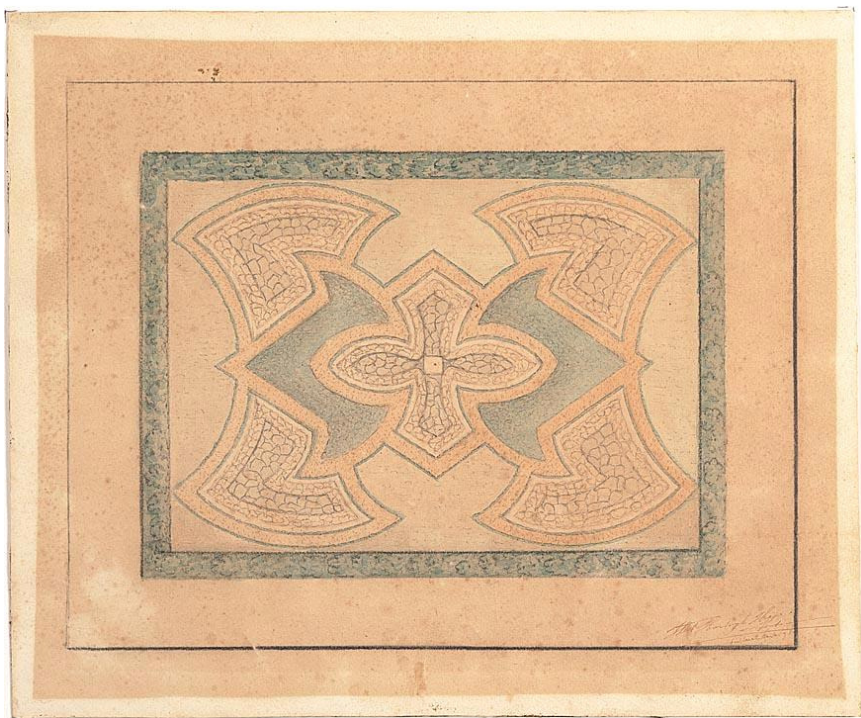
Op 4 oktober 1894 besloot de Raad tot de aanleg van een begraafplaats aan de Soesterweg, een locatie ten westen van de stad. De aanleg van de begraafplaats werd naar ontwerp van Van Zouteveen voor f 17.000,- gerealiseerd, waarbij op 28 december 1895 f 3.500,- voor de eigenlijke aanleg van beplanting en gazons en 26 weken opzichtersloon à f 15,- op f 390,- begroot was.⁵³ Op 10 maart 1896 sloot de gemeente speciaal hiervoor een lening af tegen 3% rente.⁵⁴ In 1897 werd na de oplevering van de begraafplaats een zeer lovend artikel in de *Amersfoortse Courant* geplaatst. Niet alleen vanwege *de vele en groote bezwaren die de jonge tuin-architect (...) heeft weten te overwinnen en daarbij nog flink onder het overigens zeer matige begroting is gebleven*.⁵⁵ De begraafplaats is als rijksmonument geregistreerd.

De terugkeer van Van Zouteveen uit België is gerelateerd aan de totstandkoming van deze begraafplaats. Slechts twee maanden na zijn terugkeer presenteerde hij het ontwerp aan het gemeentebestuur. De discussies over de locatie liepen echter al anderhalf jaar. Het is dan ook aannemelijk dat Tromp van Holst zijn neef heeft overgehaald terug te komen naar Amersfoort en strategisch heeft ingezet om een ontwerp voor de begraafplaats te maken, waardoor de keuze voor de locatie Soesterweg aantrekkelijker werd. Het is dus maar de vraag in hoeverre het ontwerp door Van Zouteveen *geheel en al belangeloos* is gemaakt.

Feit is wel dat Van Zouteveen met dit ontwerp veel positieve publiciteit heeft gegenereerd. Of het kostenbesparende ontwerp zo gunstig was voor de aanleg valt te betwijfelen. In november 1910 verkeerde de begraafplaats aan de Soesterweg *in een hoogst verwaarloosden toestand (...). Bij de aanleg was door de toenmalige opzichter [Van Zouteveen] verzuimd de aanwezige oerlagen op het terrein los te maken waardoor(...) veel van de aldaar geplante boomen en gewassen zeer zijn afgestorven en anderen, die nog in leven zijn, in afstervenden staat verkeerden, zoodat zelfs van deze boomen in de toekomst niet*

veel fraais meer is te verwachten.⁵⁶ De inspanningen van het gemeentebestuur om de aanlegkosten van de begraafplaats laag te houden hadden dus averechts uitgepakt. De beplanting moest uiteindelijk grotendeels worden vervangen.

Van Zouteveen kreeg meer opdrachten via zijn oom. In 1896 maakte Van Zouteveen voor Museum Flehité een tuinontwerp in 'Oud Nederlandschen stijl'. (zie afb. 3)

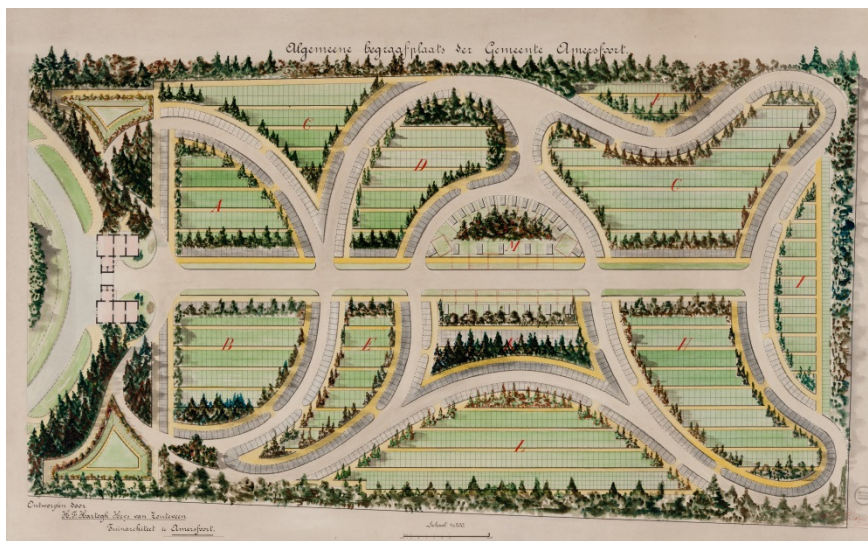

Afb. 3: Ontwerptekening museumtuin van de Oudheidkundige vereniging Flehite te Amersfoort, in Oud Nederlandschen stijl, door H.F. Hartogh Heys van Zouteveen, 1896. Bron: Archief Flehite 1003-539.

Het honorarium voor zijn ontwerp- en aanlegkosten werd door de heer en mevrouw Tromp van Holst betaald. De Amersfoortse Oudheidkundige Vereniging Flehite was in dit pand gevestigd. Tromp van Holst was als bestuurslid betrokken

bij deze oudheidkundige vereniging en maakte vele handelingen van het bestuur financieel mogelijk.⁵⁷

In 1896 maakte Van Zouteveen tevens een herstelplan voor landgoed 'Dool om Bergh', ook wel genaamd 'de Olieberg'.⁵⁸ (Zie de afbeelding op de voorzijde van dit bulletin.) Tromp van Holst was in hetzelfde jaar eigenaar van dit terrein geworden. Dit landgoed uit 1665 stond bekend als 'de Doolhof van Everhard Meyster' en dankte zijn naam aan de kunstmatige heuvels en de doolhof in de tuin.

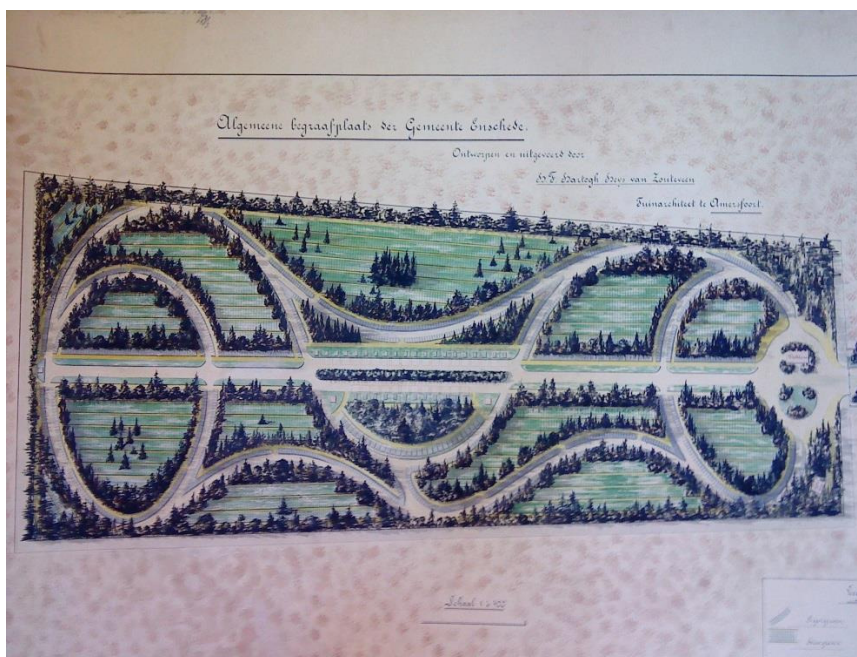

Afb. 4: Ontwerp Algemene Begraafplaats Soesterweg te Amersfoort door H.F. Hartogh Heys van Zouteveen, 1895. Bron: Wageningen Universiteit en Researchcentrum Speciale Collecties, inv.nr. 01.035. 01.

De doolhof was een metafoor voor de weg die in de zondige wereld moest worden afgelegd voordat, door goddelijke inspiratie, verlichting plaats vond. Deze gedachten waren in navolging van de literaire allegorie *Labyrinth der Wereld en het Paradijs des Harten* van de Tsjechische filosoof en theoloog Jan Amos Comenius uit 1623. De kunstmatig aangelegde heuvels, genaamd 'kattebergen', dienden als overzichts- en meditatieplaats. Meysters wijdde er zijn gedicht *Des weerelds Dool-om-bergh ont-doold op Dool-in-bergh* aan.⁵⁹ Een deel

van het park met doolhof zou door Tromp van Holst en Van Zouteveen weer in haar oorspronkelijke toestand worden hersteld. In 1899 werd dit park met doolhof als een nieuwe openluchtattractie voor de inwoners van Amersfoort opengesteld.⁶⁰ In mei 1902 besloot Tromp van Holst echter, omdat de openstelling geen stand hield, om het terrein alsnog als bouwterrein te verkopen en werd het in 14 percelen opgesplitst.⁶¹ Na de verkoop verdwenen de laatste resten van deze illustere tuin.

In 1899 ontwierp Van Zouteveen de Enschedese Algemeene Ooster-begraafplaats. (zie afb. 5)

Afb. 5: Ontwerp Algemeene Oosterbegraafplaats te Enschede door H.F. Hartogh Heys van Zouteveen, 1899. Bron: Wageningen Universiteit en Researchcentrum Speciale Collecties, inv. nr. 01.215. 02.

De gemeente Enschede had in een voorselectie zes tuinarchitecten uitgenodigd.⁶² Het gerealiseerde ontwerp voor de Amersfoortse begraafplaats vond men zo geslaagd dat Van Zouteveen uiteindelijk de opdracht kreeg. Men vond het een goede ingreep om de beplanting, anders dan gebruikelijk, juist

achter de graven te plaatsen.⁶³ De begraafplaats van Amersfoort heeft dan ook qua opzet een grote overeenkomst met de begraafplaats in Enschede.⁶⁴ (vergelijk afb. 4 en 5)

Daarnaast ontwierp Van Zouteveen de tuin bij het Rijkskrankzinnigengesticht in Grave (1899) en maakte hij een ontwerp voor het Amersfoortse Villapark Bergkwartier (1898-1899).⁶⁵ (zie afb. 6) Het uitbreidingsplan voor Villapark Bergkwartier was een particulier initiatief waarvoor de Naamloze vennootschap 'Nieuw Amersfoort' was opgericht. Dit terrein van 70 hectare groot aan de rand van de stad Amersfoort, werd door een bouwmaatschappij als villapark bebouwd met villa's en ambtenaars- en onderwijzerswoningen. Het aanleggen van villaparken was een landelijke tendens.⁶⁶

Afb. 6: Ontwerp Wegenplan villapark Bergkwartier te Amersfoort door H.F. Hartogh Heys van Zouteveen, 1898-1899. Bron: Wageningen Universiteit en Researchcentrum Speciale Collecties, inv.nr. 01.036a.01.

De tuinarchitecten Smits en Schulz uit Naarden werkten in 1900 het ontwerp van het Bergkwartier verder uit.⁶⁷ Deze Naardense tuinarchitecten hadden in mei 1899 al een 22½ hectare groot villapark in Hilversum, genaamd Nimrod-park, succesvol ontworpen voor de in Den Haag gevestigde 'Maatschappij tot Exploitatie van het Nimrodpark'.⁶⁸ Zij boden hun diensten aan via advertenties waarin zij aangaven gespecialiseerd te zijn in *de aanleg en de verandering van Villaparken, Parken, Buitenplaatsen en Tuinen*. Tuinarchitect Jac. Smits was tevens de eigenaar van de Naardense boomkwekerij Jac. Smits.⁶⁹ Deze traditionele kweker-ontwerper relatie werd eind negentiende eeuw door sommige tuinarchitecten zoals Leonard Springer en Van Zouteveen niet als onafhankelijk gezien en verwerpelijk geacht. Dat deze procesgang rondom de ontwikkeling van het villapark Bergkwartier een grote teleurstelling voor Van Zouteveen zal zijn geweest is dan ook niet verwonderlijk. Van deze bouwmaatschappij zijn geen archiefstukken of correspondentie met de verschillende tuinarchitecten bewaard gebleven, waardoor de procesgang moeilijk te achterhalen is. In het archief Eemland zijn alleen de grondaankopen tussen de Gemeente Amersfoort en de Bouwmaatschappij 'Nieuw Amersfoort' bewaard gebleven.⁷⁰

Het werk van Van Zouteveen trok duidelijk de aandacht. De uitgever A.M. Slothouwer regelde in 1899 in de etalage van zijn winkel, genaamd Slothouwer's Boek- en Kunsthandel aan de Langestraat B38 te Amersfoort, een overzichtstentoonstelling. Hier werden een ontwerp genaamd 'up to date' voor een fabrieksterrein en een ontwerp voor de bloemisterij van een groot buiten getoond, *gelijk men die in Duitsland en België veel-, in ons land nog wel niet heeft*. Het ontwerp dat echter de meeste aandacht trok was het ontwerp voor de reconstructie van 'Dool om Bergh'. Ook het ontwerp voor het villapark Bergkwartier werd in de vitrine van de Slothouwer's boekhandel geëxposeerd en werd als 'zeer fraai' omschreven.⁷¹

Al deze berichten in de Amersfoortse kranten kunnen beschouwd worden als een marketingcampagne. De gekozen kantoorlocatie, de spraakmakende renovatie en openstelling van landgoed 'Dool om Bergh' en de 'belangeloze'

werkzaamheden voor de Amersfoortse begraafplaats werden door Van Zouteveen strategisch ingezet om goodwill te genereren voor zijn werkzaamheden als tuinarchitect. Het is niet ondenkbaar dat zijn oom hem hier in geadviseerd heeft. Deze was tenslotte een succesvol zakenman, die zich als een pater familias over zijn neef ontfermde. Deze vruchtbare strategie wordt bevestigd door het feit dat Van Zouteveen in 1898 het ontwerp voor het villapark Bergkwartier mocht maken.

Docent aan de tuinbouwschool Wageningen (1900-1935)

Op 3 oktober 1896 werd de middelbare 'Rijkstuinbouwschool' aan de Bergweg (nu Generaal Foulkesweg) in Wageningen opgericht. Op deze nieuwe opleiding konden leerlingen in twee jaar tot 'tuinkunstenaar' worden opgeleid. Aansluitend kon nog twee jaar 'wetenschappelijk' of hoger onderwijs gevolgd worden aan de Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool (hierna aangeduid als de Landbouwhogeschool). Deze opleiding heeft zich sindsdien ontwikkeld tot de huidige Wageningen Universiteit en Researchcentrum. Van Zouteveen was *ontmoedigd door de toen in Nederland heersenden misstanden in het vak*. In maart 1897 solliciteerde hij, net als zijn tijdgenoot J.C. Becker, naar de functie van leraar in tuinbouw-architectuur. De bekende tuinarchitect Leonard Anthony Springer (Amsterdam, 24 januari 1855 – Haarlem, 28 september 1940) werd echter gekozen om zijn *langdurige en veelzijdige ervaring*.⁷² Springer werd destijds als eerste leraar in tuinkunst op deze middelbare tuinbouwschool benoemd. De functie was voor acht lesuren per week, verdeeld over drie halve dagen en 16 lesuren in de periode 1 juli tot 15 juli. Het salaris was vastgesteld op achthonderd gulden per jaar.⁷³

De verslechterde economische tijden zorgden op dat moment voor een magere orderportefeuille en een vast inkomen als docent in Wageningen was zeer welkom. Zijn zelfstandige ontwerppraktijk in Haarlem hield Springer echter wel aan.⁷⁴ Uiteindelijk bleken Springers werkzaamheden buiten het onderwijs weer aan te trekken en meer tijd te gaan eisen waardoor de combinatie van een eigen

praktijk naast het lesgeven niet meer mogelijk was. In 1900 verliet hij dan ook Wageningen en vestigde zich weer in Haarlem.⁷⁵

Toen de functie na het vertrek van Springer weer beschikbaar kwam, besloot Van Zouteveen opnieuw te solliciteren. Hij werd hiertoe gedreven na de *'deceptie in de uitoefening van de praktijk'* en niet door een gebrek aan werk of opdrachten. Hij was tot het inzicht gekomen dat het bijna totale gebrek aan kennis en waardering voor zijn vak, zowel bij het publiek als bij degene, die tuinen en parken moesten onderhouden een groot probleem werd.⁷⁶ Zoals aangetoond was zijn reputatie als tuinarchitect aanzienlijk gegroeid. Ditmaal werd hij op aanbeveling van Springer als docent aangenomen. Voor de periode van 1 april 1900 tot en met 31 maart 1901 werd Van Zouteveen tijdelijk benoemd tot leraar aan de Rijkstuinbouwschool te Wageningen.⁷⁷ Van toen af aan wijdde hij zich alleen nog aan de praktijk, *in zoover dit noodig was, om voeling te houden met de evolutie der tuinkunst en om zelf niet te theoretisch te worden.*⁷⁸ Daarbij was zijn hoofddoel *het aankweeken in en buiten de school van besef en waardering van de tuinkunst als hooge kunst.*⁷⁹ Dit betrof niet alleen de publieke opinie maar ook die van collega bouwkunstenaars, architecten en stedenbouwkundigen.

Dat Van Zouteveen zijn taak als leraar zeer serieus opvatte, blijkt uit zijn ambitie om het onderwijsprogramma dat in die tijd omschreven was als *Compositieleer. - Geschiedenis van de tuinkunst* verder vorm te geven. In de jaren die volgden pleitte Van Zouteveen dat het *vóór alles noodig is [een] degelijke studie onder deskundige leiding [te maken], om voor het ontwerpen van plannen van tuintjes de noodige vaardigheid te verkrijgen, ... dan heb ik mijn doel bereikt.*⁸⁰ Als lector was hij 35 jaar (1900-1935) verantwoordelijk voor de opzet en ontwikkeling van het tuinarchitectuuronderwijs in Wageningen. In deze periode heeft hij voor zover bekend 22 publicaties uitgebracht. Negen publicaties waren gewijd aan een hogere status en positionering van de tuinarchitect. Daarnaast vormden deze werken een belangrijk pleidooi voor een zelfstandige opleiding tuinarchitectuur in Wageningen. Van Zouteveen heeft met deze aanhoudende stroom publicaties

een belangrijke basis gelegd voor de totstandkoming van een zelfstandige opleiding tuinarchitectuur. Zijn publicaties bevatten inhoudelijke argumenten die gerelateerd waren aan de buitenlandse tuinarchitectuuropleidingen. Hij kan zodoende gezien worden als één van de belangrijkste grondleggers van ons huidige landschapsarchitectuuronderwijs.

Tot 1903 ontving Van Zouteveen, vijf jaar na de benoeming van Springer, nog steeds achthonderd gulden per jaar.⁸¹ Dat dit niet een erg ruime beloning was, blijkt uit een in 1910 geplaatste advertentie in het weekblad *Floralia*, waar voor een leraar aan de Rijkslandbouwwinterschool te Goes *f* 1.650,- en na acht jaar dienstverband *f* 1.800,- per jaar werd betaald.⁸² In 1903 werd Van Zouteveens tijdelijke aanstelling omgezet naar een vast dienstverband als leraar tuinkunst.⁸³ Zijn honorarium werd verhoogd naar *f* 1.200,- per jaar. In 1911 werd zijn salaris nogmaals verhoogd, nu naar *f* 1.600,- per jaar. Een deel van zijn salaris bestemde hij voor het opzetten van de bibliotheek.⁸⁴

De toestanden die Van Zouteveen bij de opleiding aantrof waren niet zeer bemoedigend. Net als Springer moest ook hij de hulpmiddelen, boeken en anderszins de eerste tien jaren hoofdzakelijk zelf bekostigen. De bibliotheek bevatte naast enkele kleinere werken het tuintraktaat *L'art de jardins, traité général de la composition des parcs et jardins* dat de Franse schijver Édouard André in 1879 in Parijs had uitgebracht. Ook het standaardwerk *La théorie et la pratique du jardinage* van A.J. Dezailler D'Argenville (1680–1765) uit 1747 was een waardevol studieboek.⁸⁵

De leerlingen waren afkomstig van de derde klas burgerschool. Om een goede basis voor deze leerlingen te creëren moest het eerste jaar opgeofferd worden aan lijntekenen omdat de meeste leerlingen nog nooit een trekpen of een penseel in handen hadden gehad.⁸⁶ Dat Van Zouteveen het tekenonderwijs belangrijk vond, blijkt uit het feit dat hij naast zijn betrekking in Wageningen tevens vierentwintig jaar les heeft gegeven in handtekenen aan de drie

halfjaarlijkse cursus voor bloemisten aan de avondschool voor handwerkslieden in Arnhem.⁸⁷

Van Zouteveen was een groot voorstander van de verbreiding van studieboeken, (...) *Maar als het u belijft geen boeken in den geest van Hundert kleine Garten!* van Karl Hampel uit 1894.⁸⁸ Dit boek geeft verschillende voorbeelden van een tuininrichting. Zijn eigen boek *Tuinaanleg, Het een en ander over den aanleg van kleine tuintjes*, uit 1911 schetst opmerkelijk genoeg eenzelfde opzet. Hij geeft echter duidelijk aan dat bij kleinere villatuinen een functionele inrichting de voorkeur heeft boven een landschappelijke inrichting, die volgens hem in een niet gewenst miniatuurlandschap resulteert. Met een theoretische uitleg gaf hij aan dat plannen gedegen onderbouwd moesten worden met werktekeningen en doorsneden.

Hij vond het belangrijk dat zijn leerlingen zowel met praktische kennis als vanuit historisch besef een creatief plan maakten. Hij beschouwde het machinaal kopiëren van plannen uit den boze en *een groot gevaar aangezien hierdoor het zogenaamde chablonenwerk in de hand wordt gewerkt. Plannen worden door mijne leerlingen slechts ontworpen op bestaande terreinen.*⁸⁹ Gedurende de vijf jaren, dat de middelbare Rijkstuinbouwschool bestond, wijdde hij zijn aandacht dan ook aan het technische onderwijs zoals landmeten en waterpassen of het uitzetten van plannen. In 1904 werd het vak tuinkunst onderdeel van het hoger onderwijs aan de Landbouwhogeschool.⁹⁰ Voor de praktijklessen was sindsdien geen plaats meer. Het werd daardoor onmogelijk dit technische onderwijs te continueren. De technische vakken werden dientengevolge uit zijn lesprogramma geschrapt. De mislukte middelbare Rijkstuinbouwschool werd in 1906 opgeheven.

Nu hij was verzekerd van een regelmatig inkomen kon Van Zouteveen op 1 augustus 1905 in Arnhem in het huwelijk treden met Tjitske Ramaer, geboren in Stad Curaçao op 24 augustus 1872. (zie afb. 7) Tjitske Ramaer was de dochter van mr. Jan Otto Herman Ramaer (Zwolle 22 september 1835 – Arnhem 4 mei 1909), kantonrechter van Lemmer en Tjitske Fortuin.⁹¹ De broer van Tjitske

Afb. 7: Wageningen 14 september 1905, het echtpaar Hartogh Heys van Zouteveen-Ramaer poserend in hun pas opgeleverde huis met tuin aan de Wilhelminaweg 6 (nu bekend als Wilhelminaweg 14-14a). Bron: Reproducties van foto's gemaakt door dr. Roelof Nicolaas de Haas. Fotocollectie Gemeentearchief Wageningen, nr. FA-004/377.

Ramaer was Herman Ramaer, die sinds 1909 leraar in natuurtekenen was aan de Landbouwhogeschool van Wageningen en in 1918 lector in handtekenen werd.⁹² Uit latere publicaties blijkt dat Ramaer en Van Zouteveen vermoedelijk 'aan de keukentafel' veel over hun vakgebied gesproken zullen hebben. Ramaer ontpopte zich zelfs als pleitbezorger voor de status van de tuinarchitect, bepleitte de oprichting van de Bond voor Nederlandsche Tuinkunstenaars (B.N.T.) en schreef vele propagandistische artikelen voor behoud van natuurtekenen.⁹³ Het is opvallend dat deze docent handtekenen zich voor de basisbeginselen van de B.N.T. inzette. Te meer daar Ramaer geen tuinarchitect was. Met deze pleidooien steunde Ramaer publiekelijk Van Zouteveen in zijn professionele bevestiging van het vakgebied.

Het echtpaar Van Zouteveen-Ramaer betrok na hun huwelijk het huis 'New Oakland' aan de Wilhelminaweg 6 in Wageningen, nu bekend als Wilhelminaweg 14-14a.⁹⁴ (zie afb. 2) Het echtpaar is kinderloos gebleven. Het stel stond bekend

als 'alternatief' want, voor die tijd zeer ongebruikelijk, zij kusten elkaar in de tuin waar iedereen dat kon zien.⁹⁵ Het huis was in 1905 speciaal voor hen gebouwd door de Amersfoortse aannemer G. Prins & Zoon.⁹⁶ Omdat Van Zouteveen door het echtpaar Tromp van Holst als een zoon werd beschouwd is het zeer goed mogelijk dat Tromp van Holst Van Zouteveen bij de bouw van huize New Oakland financieel ondersteund heeft.

De bouwwerkzaamheden van 'New Oakland' zijn op 14 juli 1905 vastgelegd door de buurman, de heer dr. Roelof Nicolaas de Haas, collega docent aan de Landbouwhogeschool.⁹⁷ Het huis lag tegenover de conciërgewoning (Wilhelminaweg 3) en de dependance voor tekenen en gymnastiek (Wilhelminaweg 5). In 1912 heeft Van Zouteveen een kantoor/tekenkamer aan het huis laten aanbouwen.⁹⁸ Hier had hij de ruimte om zijn bibliotheek te huisvesten en met zijn zogenaamde kopieerspiegel te kunnen werken.⁹⁹ Hoewel zijn huis tegenover het officiële tekenlokaal lag, mochten zijn studenten ook gebruik maken van deze privé tekenkamer. De regering beloofde hem een goed ingericht lokaal in de school. Het leslokaal in de school was namelijk gevuld met lage tafeltjes en stoelen, zonder kopieerspiegel. Een beter ingericht lokaal was volgens Van Zouteveen dan ook nodig om hier goed onderwijs te geven.¹⁰⁰ Het was daarnaast in die tijd gebruikelijk om studenten aan huis te ontvangen voor persoonlijke begeleiding.¹⁰¹

Versteviging van het vakgebied

De Nederlandse bouwkunst kreeg in de twintiger jaren van de twintigste eeuw in Europa een voorname positie, waardoor in Delft de bouwkunstopleiding steeds meer tot bloei kwam.¹⁰² Om de toenemende invloed van architecten en stedenbouwers op de tuinkunst het hoofd te kunnen bieden moesten tuinarchitecten professioneler opgeleid worden om de positie van hun vakgebied te verstevigen. Vooral een beschermde titel was noodzakelijk om de eerder genoemde afstand tot commerciële ontwerper-kwekers te bewaren. In 1917 waren enkele oudere en jongere tuinarchitecten bijeengekomen die hun bezorgdheid over deze ontwikkeling en toenmalige status van de tuinarchitectuur

hadden geuit.¹⁰³ Deze bijeenkomst kan gezien worden als de eerste aanzet tot de oprichting van de Bond van Nederlandsche Tuinkunstenaars (BNT). Opmerkelijk is dat Van Zouteveen deze bijeenkomst al in 1918 vermeldde in *Het onderwijs in tuinarchitectuur en tuinkunst aan de Landbouw-Hoogeschool te Wageningen*. Hij probeerde hiermee aan te geven dat, naast zijn eigen pleidooien, ook andere praktiserende tuinarchitecten zich zorgen maakten over de positie van het tuinkunstonderwijs aan de Landbouwhogeschool en de status van de tuinarchitect.

In 1917 had de Raad van Bestuur van de Rijks Hogere Land-, Tuin-, en Boschbouwschool in haar examenregeling opgenomen dat tuinkunst een zelfstandige studierichting moest zijn met als verplichte examenvakken systematiek en dendrologie, tuinarchitectuur en *natuurtekenen* en twee vakken van vrije keuze uit tuinbouw, landbouw of *boschbouw*. Op 2 april 1918 schreef Van Zouteveen de publicatie *Het onderwijs in tuinarchitectuur en tuinkunst aan de Landbouw-Hoogeschool te Wageningen*, waarin hij pleitte voor een zelfstandige studierichting tuinkunst. Het belang van het vak tuinarchitectuur werd hiermee op de kaart gezet. De publicatie uitte tevens zijn belangrijke pleidooi voor een integrale benadering tussen het vak Tuinkunst en aanverwante kunstvormen, zoals bouwkunst, schilderkunst en stedenbouw, die ook op de Landbouwhogeschool werden gegeven. Deze vakken waren niet alleen in het belang van de tuinkunstontwikkeling, maar plaatsten het vakgebied juist in een bredere context. Van Zouteveen benoemde hierin de grote betekenis van tuinkunst als schakel voor de drie onderwijsinstellingen, de Landbouwhogeschool, de Rijksakademie van Beeldende Kunsten Amsterdam en de Technische Hoogeschool te Delft.¹⁰⁴ Deze publicatie over het onderwijs werd door Van Zouteveen als analytisch dictaat in 'de geschiedenis der tuinkunst' ingezet. Daarnaast werden ook de andere publicaties door Van Zouteveen in zijn eigen lessen als studiemateriaal ingezet.¹⁰⁵

Het besluit om de studierichting Tuinkunst te verzelfstandigen werd echter bij de oprichting van de Landbouwhogeschool in 1919 niet doorgevoerd. Tuinkunst

werd alsnog onder de hoofdrichting Tuinbouw geplaatst waarbij zelfs het vak natuurtekenen niet als verplicht vak werd beschouwd. Daarnaast waren Van Zouteveens aanbevelingen om tuinkunst in samenhang met de vakken bouwkunst, schilderkunst en stedenbouw in het onderwijs op te nemen tot zijn grote ergernis genegeerd. (...) *voor den algemeenen aesthetischen grondslag [is] het onderwijs in natuurtekenen, landschapschilderen, perspectief, volkskunst en bouwkunst zeer zeker absoluut gewenscht (...) zoowel voor den bouwmeester als voor den tuinkunstenaar*'.¹⁰⁶ Uiteindelijk werden alleen de vakken die direct gerelateerd waren met het lesprogramma tuinarchitectuur en tuinkunst, verplicht gesteld, zoals: plantkunde, land- en boschbouwarchitectuur, tuinarchitectuur, plantenziektenkunde, cultuurtechniek, landmeten en waterpassen, de leer van het land- en tuin- en boschbouwbedrijf, beschavingsgeschiedenis en handtekenen.¹⁰⁷ De klassieke vakken bouwkunst, schilderkunst en stedenbouw, die volgens Van Zouteveen noodzakelijk waren om tuinkunst goed te kunnen beoefenen, waren door uitsluiting van het reguliere lesprogramma teruggebracht tot keuzevakken. Hij pleitte dan ook voor de grote betekenis van tuinkunst als schakel voor drie inrichtingen, namelijk voor de Landbouwhoogeschool van Wageningen, de Rijksakademie van Beeldende Kunsten Amsterdam en de Technische hogeschool in Delft. Hiermee hoopte hij de drie vakgebieden voor schone kunsten beter op elkaar af te stemmen. Naar analogie van buitenlandse academies kon volgens hem bij een toekomstige opleiding een gezamenlijk algemene inleiding voor de schone kunsten worden ingezet, waarna specialisatie mogelijk was.¹⁰⁸ Pas elf jaar later besloot een 'Commissie tot onderzoek naar de vorming van Landschapsarchitecten' dat een aanvullende cursus tuinarchitectuur in Delft als aanvullende cursus tuinkunst facultatief gegeven kon worden aan de Bouwkundig- en Civiel-ingenieurs te Delft. Tevens werd bepaald dat de cursus tuinkunst in Wageningen voor alle Land-, Tuin- en Boschbouwstudenten toegankelijk moest zijn. En tot slot werd bepaald dat voordrachten en cursussen toegankelijk moesten zijn voor een ieder die al reeds in de praktijk werkzaam was.¹⁰⁹

In 1918 werd Van Zouteveen benoemd tot lector, om onderwijs te geven in tuinarchitectuur en tuinkunst aan de Landbouwhogeschool te Wageningen.¹¹⁰ In

een speciale vergadering die op 28 januari 1918 werd gehouden in de raadzaal van de Rijksveeartsenijschool te Utrecht, werden alle 36 leraren van de Wageningse opleiding beoordeeld op hun capaciteiten.¹¹¹ Het college van curatoren vond dat het vak tuinarchitectuur aanspraak kon maken op een buitengewoon professoraat. Hoewel Van Zouteveen al achttien jaar leraar aan de Wageningse instellingen van landbouwonderwijs was, achtten zij hem nog niet van zodanige betekenis dat hij als buitengewoon hoogleraar zou kunnen worden voorgedragen. Hij kon wel lector worden.¹¹² Het college van curatoren erkende hiermee dus wel dat het vak tuinarchitectuur als onderwerp van wetenschappelijke studie en onderzoek kon worden beschouwd. Dit kan zeker tot één van de belangrijke verdiensten van Van Zouteveen worden gerekend.

Afb. 8: Leden van de Bond van Nederlandsche Tuinkunstenaars (BNT) tijdens de eerste algemene ledenvergadering in februari 1923 te Utrecht. Zittend achter de tafel het bestuur, v.l.n.r. P. Westbroek, L.A. Springer, H.A.C. Poortman, H.F. Hartogh Heys van Zouteveen, J. Hingst. Staand v.l.n.r. C.A. Cool, J.W.M. Sluiter, J. Bouwens, A.H. Haarsma van Oucoop, J.J. Denier van der Gon, S. Voorhoeve, J.T.P. Bijhouwer, A.J. van Laren, G.A. Overdijkink, D.F. Tersteeg. Bron: Wageningen Universiteit en Researchcentrum Speciale Collecties, inv.nr. R361.

Van Zouteveens betrokkenheid bij de oprichting van de Bond van Nederlandsche Tuinkunstenaars (1922) was een logisch vervolg op zijn pleidooien. Van Zouteveen voerde de eerste besprekingen over dit onderwerp met de Amsterdamse hortulanus Adriaan J. van Laren.¹¹³ Van Laren verzocht Van Zouteveen het initiatief te nemen om de tuinarchitecten bij elkaar te brengen.¹¹⁴ Uiteindelijk werd op 4 april 1922 de oprichtingsvergadering van de B.N.T. onder leiding van landschapsarchitect Hugo A.C. Poortman te Oosterbeek gehouden. Eerdere publicaties geven aan dat de B.N.T op 16 mei 1922 is opgericht.¹¹⁵ Het archief van de B.N.T. is helaas grotendeels verloren gegaan waardoor dit niet meer te achterhalen is. Het lijkt dan ook voor de hand liggend dat we de genoemde datum bij het tienjarige jubileum in het krantenbericht voor waarheid kunnen aannemen. De Bond van Nederlandsche Tuinkunstenaars was naar voorbeeld van de in 1908 opgerichte Bond van Nederlandse Architecten opgericht.¹¹⁶ Van Zouteveen was tot 1929 secretaris van de bond. (zie afb. 8) In 1930 werd de naam Bond van Nederlandsche Tuinkunstenaars gewijzigd in Nederlandsche Vereniging voor Tuin- en Landschapskunst, Bond van Nederlandsche Tuinarchitecten (B.N.T.).¹¹⁷

Laatste levensfase

In 1935 werd zijn jarenlange loyaliteit en inzet bekroond met de eervolle aanwijzing door de minister van Economische Zaken, om deel te nemen in de 'Commissie 8'. Deze commissie moest de normalisatie van tuintekenen opstellen. Niet lang daarna, toen Van Zouteveen vijfenzeestig jaar werd, ging hij met pensioen. Op 23 maart 1943 overleed Hendrik François Hartogh Heys van Zouteveen in Wageningen op tweeënzeventigjarige leeftijd.

In de 35 jaar die Van Zouteveen aan Wageningen verbonden was heeft hij, voor zover bekend, meer dan 72 leerlingen opgeleid, waaronder zijn opvolger Jan Tijs Pieter Bijhouwer (Amsterdam, 11 november 1898 - 22 augustus 1974). Andere leerlingen waren onder andere A. van Gogh, C. Rietsma, mejuffrouw L.H. Baas Becking, D. Bloemsmā en W.N. Lindeman die enige bekendheid genoten als tuinarchitect getuige enkele publicaties.¹¹⁸ Vermoedelijk waren dit oud-leerlingen

van de Avondschool in Arnhem. Opmerkelijk is dat een aantal leerlingen de lessen tuinkunst volgde als toehoorder waarvan er zeven als tuinarchitect werkzaam waren. In de jaren 1906 tot 1935 zijn vierenzeventig studenten afgestudeerd op de tuinbouwschool. De jaargangen 1900-1905 zijn onbekend. Een specificatie van wie bij Van Zouteveen het vak tuinkunst volgde, wordt in het overzicht van afgestudeerden van de afdeling tuinbouw aan de Landbouwhogeschool niet gegeven.¹¹⁹ Nader onderzoek naar hun latere werkzaamheden kan hier meer duidelijkheid over geven.

Slotbeschouwing

Hendrik François Hartogh Heys van Zouteveen is voor vele Wageningers ten onrechte een onbekende gebleven. Ten dele wordt dit veroorzaakt door het feit dat zijn vak tuinkunst aan de Landbouwhogeschool in zijn werkzame jaren niet de status heeft gekregen die hij wellicht wenste voor zijn leerlingen en vakgenoten. Bovendien was Van Zouteveen een bescheiden mens, *hij was er de man niet naar, om voor zichzelf reclame te maken*.¹²⁰ Zijn publicaties en pleidooien getuigen echter van een gedrevenheid om het vakgebied verder tot ontwikkeling te brengen en tuinkunst door zijn integrale benadering tot landschapsarchitectuur te verheffen. Al vroeg zag hij dat tuinkunst een belangrijke betekenis had in de moderne samenleving, en dat een goede aansluiting met de aangrenzende vakgebieden in de schone kunsten, zoals bouwkunst en stedenbouw, daarbij essentieel waren. Hij hoopte dat bij het maken van landelijke bouwplannen en verkavelingsplannen de tuinarchitect tijdig geraadpleegd zou worden. Zijn persoonlijke stedenbouwkundige ambities zijn hier een belangrijke gegeven in, waarmee hij het vakgebied verder tot ontwikkeling wist te brengen. Een interessant aspect is tevens hoe de visie en nalatenschap van tuinarchitect Hartogh Heys van Zouteveen haar weerslag heeft gekregen op zijn leerlingen en hoe hij het onderwijsprogramma daarop heeft ingevuld en welke invloed dit op de ontwikkeling van het vakgebied heeft gehad. Een en ander krijgt dan ook een vervolg in een door de auteur gestart promotieonderzoek. In dit onderzoek zal de betekenis van zijn nalatenschap voor de ontwikkeling van de tuin- en landschapsarchitectuur binnen de vroeg

twintigste-eeuwse stedenbouwkundige ontwerpvragestukken nader bestudeerd worden.

Noten

¹ In 1896 werd de middelbare Rijkstuinbouwschool' in Wageningen opgericht naast de Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool waar aansluitend nog twee jaar 'wetenschappelijk' of hoger onderwijs gevolgd kon worden, in 1904 werd de Rijkstuinbouwschool opgeheven en bestond enkel nog de 'Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool' en vanaf 1918 werd het de Rijks Landbouw Hooge school. (bron: J. van der Haar en M.E. de Ruiter, *Van school naar Hogeschool, 1873-1945. De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen*, Landbouwuniversiteit Wageningen 1993).

² De naam H.F. Hartogh Heys van Zouteveen wordt in dit artikel afgekort tot Van Zouteveen. Enerzijds benadrukt deze naam de familiegenealogie. De familie is tot 1528 terug te herleiden tot het geslacht Aelbrecht den Hartogh Gerritz waar zijn zoon Gerrit den Hartogh, schepen uit Leiden van stamde. De familienaam Heys wordt rond 1800 toegevoegd, en na de aankoop van twee Heerlijkheden De Lier en Zouteveen in 1858 wordt in 1860 door de eerst geboren zoon, Samuel Hartogh Heys (1809-1878), de naam Van Zouteveen toegevoegd. De derde zoon uit het derde huwelijk, Hendrick (1821-1870), voegde later de naam De Lier toe. Een uitvoerige beschrijving van de genealogie is vermeld in: P.H.M. Debie, 'H.F. Hartogh Heys van Zouteveen en A.M. Tromp van Holst, twee invloedrijke inwoners van Amersfoort', in: *FleHITE Historisch Jaarboek voor Amersfoort en omstreken* XIII (2012), pp. 56-57. Er zijn voor zover bekend geen nazaten meer die de toevoeging Van Zouteveen dragen. Van Zouteveen gebruikte zowel de schrijfwijze Heijs als Heys, bij zijn overlijdensbericht wordt de naam als Heys geschreven. Deze schrijfwijze is in dit artikel aangehouden.

³ M. Cramer, 'Amersfoortse tuinarchitectuur rond de eeuwwisseling', in: J. Brongers, B.G.J. Elias en R.M. Kemperink, *Amersfoortse opstellen, historie archeologie monumentenzorg*, Amersfoort 1989, pp.128-147.

⁴ Anoniem [S. Schrijer], Hendrik François Hartogh Heys van Zouteveen, in: *Amersfoortse parken en de smaak van de 19^e eeuw, Amersfoortse Pocket 2* (2010) nr. 13, p. 34 en C. Oldenburger-Ebbers, A.M. Backer en E. Blok, *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur. Deel Oost en Midden*, Rotterdam 1996, pp. 181-182 en pp. 282-283.

⁵ C.D.H. Moes e.a., *L.A. Springer 1855-1940. Tuinarchitect, Dendroloog*, Rotterdam 2002.

⁶ G. Andela, *J.T.P. Bijhouwer. Grensverleggend landschapsarchitect*, Rotterdam 2011.

⁷ P.H.M. Debie, *'Ziehier een kleinen grondslag, waarop gij verder zult kunnen voortarbeiden', de nalatenschap van tuinkunstenaar H.F. Hartogh Heys van Zouteveen*, Utrecht 2011. (Niet gepubliceerd manuscript).

⁸ Debie 2012 (zie noot 2), pp. 53-77.

⁹ Promotieonderzoek aan de Vrije Universiteit Amsterdam genaamd 'Stedenbouwkunst als concept: de Nederlandse methodiek binnen een internationaal fenomeen. Ambities in de landschapsarchitectuur 1900-1930'.

¹⁰ Archief Delft (AD), Akte Jaar 1870 Nummer 476. Het archief heeft de geboorte genoteerd onder de familienaam Hartogh Heijs, maar op het geboortebewijs wordt zijn vader vermeld als 'Hermanus Hartogh Heijs, Heer van Zouteveen, (...) Doctor in de Wis en natuurkundige wetenschappen en de beide regten'.

¹¹ A.C. Zeven, *Reproducties van foto's gemaakt – voornamelijk in Wageningen – door Dr. Roelof Nicolaas de Haas, grootvader van Anton Cornelis Zeven*, Wageningen 2010, foto 372.

¹² A.A. Vorsterman van Oyen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche families*, Groningen 1885-1890, p. 19-20 en Drents Archief (DA), overlijdensakte 100 en dagblad *De Grondwet* 48 (28-04-1908) nr. 38, p. 14. (met dank aan Jan Holwerda).

¹³ Vorsterman van Oyen 1885-1890 (zie noot 12), p. 20.

¹⁴ *Nieuw Amersfoortse Courant* (16-10-1907), p. 4.

¹⁵ *Rotterdamsch nieuwsblad* (13-02-1904), p. 2.

¹⁶ H. Hartogh Heys van Zouteveen, 'Mijnheer de Redacteur!', *De West-Indiër* (08-11-1882), ongepag. [pp. 2-3].

¹⁷ *Algemeen Handelsblad, Nieuwe Amsterdamsche Courant* (04-06-1891), p. 1.

¹⁸ H. Hummel, *Mr. Dr. Hermanus Hartogh Heys van Zouteveen 1841 – 1891. Een 'Drentse' darwinist, vrijdenker, bestuurder en publicist*, z.pl. z.jr..

¹⁹ Vorsterman van Oyen 1885-1890 (zie noot 12), p. 20.

²⁰ Redengevende beschrijving van Huis Oakland, Beilerstraat 41 te Assen. (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), monumentnummer 469324).

²¹ RCE, monumentnummer 469324.

²² Hummel z.jr. (zie noot 18), p. 1.

²³ Gemeentearchief Wageningen (GAW), toegangsnr. 146 Bouwdossiers 1260, inv.nr. 1912-59, Bouwtekening door G. Prins & Zoon ongedateerd [september 1905].

²⁴ Dr. mr. Hermanus Hartogh Heys van Zouteveen en Johanna Hartogh Heys van Zouteveen waren de enige kinderen van Samuël Hartogh Heys (1808 – 1878) en Elisabeth Petronella Josina Wilhelmina Hoekwater (1809-1855). Samuël Hartogh Heys was advocaat en Hoogheemraad van Delfland, plaatsvervangend kantonrechter, 'koopman in houtwaren'

van beroep en regent. Zijn vader, Hermanus Hartogh (1776 – 1864) nam na de vroegtijdige dood van zijn echtgenote Sophia Christina Heys (1780–1800), de naam Hartogh Heys aan. Hij was koopman in houtwaren, houtzaagmolenaar en gemeenteraadslid van Delft en kocht in 1858 de Vlaardingse Heerlijkheid Zouteveen. De extracten van deze Heerlijkheid werden samen met de Heerlijkheid De Lier al in 1282 door Graaf Floris V aan Jan Persijn in een verleibrief beschreven wat deze aankoop een zekere status verleende. In 1860 kon Samuël Hartogh Heys, bij de overdracht van de Heerlijkheid aan hem, de toevoeging Van Zouteveen aan de familienaam Hartogh Heys mogelijk maken. (bron: Stadsarchief Vlaarding (SAV), toegangsnr. 0002 Ambachtsheerlijkheid Zouteveen en De Lier, hoofdstuk B nr. 04; Verleibrief van de heerlijkheden Zouteveen en De Lier aan Jan Persijn door Graaf Floris V in 1282 en hoofdstuk C nr. 20; Acte van verkoop betreffende de Heerlijkheid Zouteveen aan H. Hartogh Heys in 1860) Een uitgebreide toelichting op de familiegenealogie wordt beschreven in Debie 2012 (zie noot 2), pp. 56-57.

²⁵ H.F. Hartogh Heys van Zouteveen, *Moet de opleiding van den landschapsarchitect plaats vinden in Delft of in Wageningen*, Wageningen 1928, p. 2. Zie: Wageningen Universiteit en Researchcentrum Speciale Collecties (WUR SC) inv.nr. BRQM23.

²⁶ Hartogh Heys van Zouteveen 1928 (zie noot 25), p. 2.

²⁷ Cramer 1989 (zie noot 3), pp. 128-147.

²⁸ Hummel z.jr. (zie noot 18), p. 6.

²⁹ DA, toegangsnr. 0114.33 mr. S.J. Oosting; Emmen; 1865 - 1892, 127. Het archiefstuk staat onder de familienaam Hartogh Heys tot Zouteveen vermeld.

³⁰ Debie 2012 (zie noot 2), pp. 57-77.

³¹ Gemeentearchief Delft, huwelijksakte 1879, 134.

³² AE, toegangsnr. 0175 Huis Randenbroek te Amersfoort, 1425-1880 (1980), inv.nr. 51 Akte van verkoop van Randenbroek door Godert Jan Baron van Hardenbroek van Ammerstrol aan August Marie Tromp van Holst, 1880. De koop betrof *Sectie B145, 146, 147bis, 148, 148bis, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 167, 1087 en 1086 tesamen ter grootte van 9 hectare en 91aren 91 centiare en gedeeltelijk nr 144 waaronder begrepen de grachten langs Randenbroek en de Heiligerbergerweg zoover het verkochte strekt en de halve grachten of sloten tusschen het verkochte en de overige eigendommen van den verkooper en den Heer Van de Pol.*

³³ C. en J. Oldenburger, *Park Randenbroek van Jacob van Campen tot 2010*, in: *Amersfoortse parken en de smaak van de 19^e eeuw, Amersfoortse Pocket 2* (2010), p. 35.

³⁴ Oldenburger 2010 (zie noot 33), p. 38.

³⁵ AE, toegangsnr. 0083 Notarissen te Amersfoort, 1604-1925, inv.nr. AT051I001 1900-1905, dec. 22, aktenr. 1186, Sectie D10730 en 10740.

³⁶ Debie 2012 (zie noot 2), pp. 61-69.

³⁷ Cramer 1989 (zie noot 3), pp. 128-147.

³⁸ K.C. van Nes, H.A.C. Poortman en H. Cleyndert Azn., *Rapport commissie inzake vorming landschap-architecten*, z.pl., z.j. [ca. 1926], p. 7 Zie: WUR SC inv.nr. 01.3020.10d.

³⁹ Moes 2002 (zie noot 5), p. 15.

⁴⁰ Van Nes [ca. 1926] (zie noot 38), p. 7.

⁴¹ Hartogh Heys van Zouteveen 1928 (zie noot 25), p. 2.

⁴² De uit Duitsland afkomstige joodse Louis Fuchs was in de leer geweest bij de beroemde tuinarchitect Maximilian Friedrich Weyhe (1775-1846). Weyhe stuurde Fuchs als tuinbaas van graaf d'Ansembourg naar het Limburgse Neubourg in Gulpen. Op verzoek van de Hertog van Arenberg emigreerde Fuchs in 1843 definitief naar België waar hij zich vestigde op het kasteel van Heverlee bij Leuven. Fuchs werd verzocht om ontwerpen te maken voor het omliggende kasteelterrein van Heverlee. (bron: X. Duquenne, *Drie Duitse tuinarchitecten, Historische Woonsteden & Tuinen* 1 (2008) nr. 157, p. 20). Na vier jaar begon Fuchs voor eigen rekening te werken. In 1857 vestigde hij zich in de Brusselse voorstad Elsene. Hij was op dat moment één van de drie belangrijkste tuinarchitecten van het negentiende-eeuwse België. (bron: X. Duquenne, *Le Bois de la Cambre*, Brussel 1989, p. 19 en B. Deruytter, *Loyauteit versus individualiteit in de kolonie. Een biografie van Félix Fuchs (1888-1916)*, Gent 2008-2009, p. 9). Hij heeft tientallen Belgische kasteeltuinen en openbare parken ontworpen, maar ook enkele in Nederland, zoals Amstenrade (1850), Neubourg (1856), Mheer (1861) en Anneville (1866). (bron: Duquenne 2008, p. 20-21). In 1860 werd hij benoemd tot docent tuinarchitectuur aan de Ecole d'horticulture de l'Etat te Vilvoorde waar hij tot 1902 aan verbonden is gebleven. In deze jaren heeft Fuchs meer dan vijfhonderd leerlingen opgeleid, waaronder Van Zouteveen en Edmond Galoppin (1851-1919) die na het vertrek van Van Zouteveen in 1895 tot 1902 als assistent van Fuchs was aangeteld. Welke werkzaamheden Van Zouteveen voor Louis Fuchs heeft uitgevoerd wordt in een vervolgonderzoek nader onderzocht. In 1902 ging Louis Fuchs met pensioen; hij stierf op 26 mei 1905 op zesentachtigjarige leeftijd. (bron: Duquenne 1989, p. 19 en N. de Harlez de Deuling, *Parcs et Jardins historique de Wallonie*, Namur 2008, p. 419).

⁴³ Hartogh Heys van Zouteveen 1928 (zie noot 25), p. 2.

⁴⁴ AE, bevolkingskaarten, 465.

⁴⁵ *De Amersfoortse Courant* (21-10-1895), p. 2.

⁴⁶ *De Amersfoortse Courant* (11-11-1895), p. 3.

⁴⁷ AE, toegangsnr. 0002.01 Stads- c.q. gemeentebestuur Amersfoort, 1811-1945, inv.nr. 4773 Stukken betreffende aankoop, aanleg en onderhoud van de begraafplaats aan de Soesterweg, 1894-1896, 1904, 1907, 1909, 1910.

⁴⁸ *De Amersfoortse Courant* (12-03-1996), p. 1.

⁴⁹ H.F. Hartogh Heys van Zouteveen, *Boomen en heesters in parken en tuinen : beschrijving van de voornaamste soorten en varieteiten van loofbomen, heesters en kegeldragende gewassen ten dienste van vaklieden en liefhebbers*, Wageningen 1908, p. 162.

⁵⁰ AE, toegangsnr. 0002.01, inv.nr. 4773 (zie noot 45).

⁵¹ Debie 2012 (zie noot 2), pp. 60-61.

⁵² Debie 2012 (zie noot 2), p. 61.

⁵³ AE, toegangsnr. 0002.01, inv.nr. 4773 (zie noot 45).

⁵⁴ *De Amersfoortse Courant* (12-03-1996), p. 1.

⁵⁵ *De Amersfoortse Courant* (27-05-1897), p. 2.

⁵⁶ AE, toegangsnr. 0002.01, inv.nr. 4773 (zie noot 45).

⁵⁷ AE, toegangsnr. 0129 Oudheidkundige vereniging 'Flehite' te Amersfoort, 1878-2009, Notulenboek no. 2 van de Oudheidkundige vereniging Flehite, inv.nr. 25 1892, september-1902. Notitie bestuursvergadering 9 april 1896.

⁵⁸ *De Nieuwe Amersfoortse Courant* (06-06-1896), p. 2.

⁵⁹ E. Meyster, *Des Weerelds Dool-om-berg ont-dood op Dool-in-bergh*, 1669 (met plattegrond), Corn. van der Ven, *Dool om Bergh, Eigen Haard* 39 (1896) pp. 618-635 en S.J. Schaper, *Het Hof in Bergen*, in: E.A. de Jong (red.), *Tuinkunst* 1, Amsterdam 1995, pp. 23-45 en p. 33.

⁶⁰ *De Nieuwe Amersfoortse Courant* (27-09-1899), p. 2 en D. Hamer en W. Meulenkamp, *De Dolle Jonker, leven en werken van Everard Meyster (1617-1679)*, Amersfoort 1987, p. 38 en Debie 2012 (zie noot 2), pp. 61-69.

⁶¹ Advertenties in *De Eemcode* (24-05-1902), p. 5 en *Amersfoortse Courant* (31-05-1902), p. 1. (bron: Debie 2012 (zie noot 2), pp. 72-73).

⁶² Algemene omschrijving RCE monumentennummer 510626.

<http://www.kich.nl/kich2010/rapport.jsp?id_qualifier=ODB:Rijksmonumentnr&id=510626> (laatst geraadpleegd op 25 juni 2011).

⁶³ *Nieuwe Amersfoortse Courant* (09-11-1898), pp. 2-4.

⁶⁴ *Algemeene begraafplaats der Gemeente Enschede*, WUR SC, Springer collectie map A9, inv.nr. 01.215.02.

⁶⁵ *Plan van aanleg voor de wallen bij het Rijkskrankzinnigengesticht te Grave*, WUR SC, Springer collectie map A10, inv.nr. 01.222.01.

⁶⁶ Nederland veranderde vanaf 1870 van een in hoofdzaak agrarische handelsstaat naar een meer industriële natie. Dit had tot gevolg dat een deel van de steeds armer wordende plattelandsbevolking naar de steden trok om er werk te vinden. (bron: A. van der Woud, *Een Nieuwe Wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*, Amsterdam 2010, p. 186). De enorme bouwactiviteiten die hier het gevolg van waren, zorgden ervoor dat juist rijke stedelingen uit de centra wegtrokken naar nieuwe villaparken. Vooral na 1895 volgde er, na de financiële depressie van de zeventiger jaren, een periode van economische bloei waardoor de sociale middenklasse in omvang toenam. Het openbaar vervoer werd toegankelijk door de aanleg van spoor-, tram- of wegverbindingen. Een regelrechte bouwexplosie van duizenden landhuizen en villa's zorgde voor een enorme toename van villaparken. Deze villaparken werden door gemeenten of particuliere exploitatiemaatschappijen aan de rand van de stad of in goed ontsloten plattelandsgemeenten aangelegd. Met een betere bereikbaarheid van steden als Amersfoort en Hilversum werd buiten wonen 'gedemocratiseerd' (bron: J. de Haan, *Villaparken in Nederland. Een onderzoek aan de hand van het villapark Duin en Daal te Bloemendaal 1897-1940*, Haarlem 1986, p. 8).

⁶⁷ Situatiekaart, 1:1000, *Plan van exploitatie der gronden van de maatschappij 'Amersfoort' tot exploitatie van onroerende goederen te Amersfoort*, uitgegeven door J. Goffart. Zie: AE, Museum Flehite, kaartnr. 1001_313.

⁶⁸ Streekarchief Gooi en Vechtstreek (SAGV), toegangsnr. 020 Archief van het gemeentebestuur van Hilversum, inv.nr. 2213 *Aanvaarding onder voorwaarden van de 'Maatschappij tot Exploitatie van het Nimrodpark' van wegen, paden en plantsoenen in het Nimrodpark 1899-1902* en De Haan 1986 (zie noot 66), pp. 114-121.

⁶⁹ Vanaf 1901 hebben Schulz en Jac. Smits een vennootschap onder de naam Smits en Schulz. Advertentie, *De Gooi- en Eemlander : nieuws- en advertentieblad* (21-09-1901). Met dank aan Jan Holwerda.

⁷⁰ Vriendelijke bijdrage van E.G.M. Borgreve, die in 2011 als BA-scriptie onderzoek naar het Amersfoorts villapark heeft verricht; AE, toegangsnr. 0002.01 Stads- c.q. gemeentebestuur Amersfoort, 1811-1945, inv.nr. 3785, *Aankoop van grintwegen gelegen op de terreinen van de N.V. tot exploitatie van onroerende goederen te Amersfoort*, 1901; inv. nr 4228, *Aankoop van gronden van de Maatschappij Amersfoort tot exploitatie van onroerende goederen*, 1901-1903, 1906, 1908, 1910 ; inv.nr. 4229, *Raadsbesluit servituten*, 1909; inv.nr. 4621, *Raadsbesluit tot aankoop van de zogenaamde Bergterreinen*, 1909, 1910, 1913, 1914 en inv. nr 5908. Brief van het voormalig bestuur van de N.V. Amersfoort, 1919.

⁷¹ *De Amersfoortsche Courant* (31-10-1898), pp. 2-6.

-
- ⁷² Van der Haar 1993 (zie noot 1) en Moes 2002 (zie noot 5), p. 102, noot 178.
- ⁷³ Moes 2002 (zie noot 5), p. 64.
- ⁷⁴ Van der Haar 1993 (zie noot 1), p. 87.
- ⁷⁵ Moes 2002 (zie noot 5), p. 65, noot 178.
- ⁷⁶ H.F. Hartogh Heys van Zouteveen, *'Het onderwijs in tuinarchitectuur aan de Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool te Wageningen'*, *De Veldbode* (z.j. [1915]), nr. 667, p. 647.
- ⁷⁷ *Nieuwe Amersfootsche Courant* (28-02-1900), p. 2-4 en *De Eembode* (03-03-1900), pp. 2-4.
- ⁷⁸ Hartogh Heys van Zouteveen 1928 (zie noot 25), p. 2.
- ⁷⁹ Hartogh Heys van Zouteveen 1928 (zie noot 25), p. 2.
- ⁸⁰ H.F. Hartogh Heys van Zouteveen, *Tuinaanleg: het een en ander over den aanleg van kleine tuintjes*, Wageningen 1911, pp. 1, 39-41.
- ⁸¹ Hartogh Heys van Zouteveen [1915] (zie noot 76), p. 647.
- ⁸² *Floralia, geïllustreerd weekblad voor Tuinbouw, Bloementeel, Boomkweekerij, Landbouw, Veeteelt en Fruithandel* 2 (14-01-1910).
- ⁸³ *Nieuwe Amersfootsche Courant* (01-04-1903), pp. 2-4.
- ⁸⁴ Hartogh Heys van Zouteveen [1915] (zie noot 76), pp. 648-649.
- ⁸⁵ Deze Franse schrijver was advocaat van het Parijse parlement en secretaris van de koning en had in 1709 de ideeën van tuinarchitect André le Nôtre (1615-1680) vastgelegd; de illustraties zijn van de hand van Jean-Baptiste Alexandre le Blond (1679-1719).
- ⁸⁶ Hartogh Heys van Zouteveen [1915] (zie noot 76), p. 617. Een trekpen is een oud tekeninstrument dat voor het tekenen met inkt of een andere tekenvloeistof werd gebruikt en waarmee het nauwkeurig trekken van zeer dunne lijnen mogelijk was.
- ⁸⁷ H.F. Hartogh Heys van Zouteveen, *Tuinbouw en tuinkunst*, overdruk uit *Het Weekblad Tuinbouw en Plantkunde* (1930), z.pl. [De Bilt] 1930, p. 1.
- ⁸⁸ Hartogh Heys van Zouteveen [1911] (zie noot 80), p. 2.
- ⁸⁹ Hartogh Heys van Zouteveen 1928 (zie noot 25), p. 2.
- ⁹⁰ Van der Haar 1993 (zie noot 1), p. 119.
- ⁹¹ R.S. Wegener Sleeswyk en L. Oldersma, *Rechtelijk Friesland 1811-1999, naamlijst leden rechterlijke macht, leden openbaar ministerie en griffiers*, Hilversum 1999, p. 194.
- ⁹² <http://www.eunen.eu/huwelijksakten_amsterdam/huwelijk_1903_bruidgom.htm> (laatst geraadpleegd 5 juni 2011).
- ⁹³ H. Ramaer, De opleiding tot landschaps- of tuinarchitect, *Onze Tuinen*, 30 december 1927, p. 751. (bron: WUR SC, inv.nr. 01.3020.08c1) en H. Ramaer, *Tuinkunst, dendrologie en teekenen*, onb., Wageningen 21 juli 1923. (bron: WUR SC, inv.nr. 01.3020.08a).

⁹⁴ In 1912 was Wilhelminaweg 6 genaamd Sectie B no 2400 en in 1905 was dit perceel B no 285. Bron: GAW, toegangsnr. 146 Bouwdossiers 1260, inv.nr. 1912-59.

⁹⁵ Overlevering van dr. Roelof Nicolaas de Haas, grootvader van Anton Cornelis Zeven, de buurman aan de Wilhelminaweg in Wageningen.

⁹⁶ Het gemeentearchief heeft de bouw van het huis op 1904 gedateerd, dit is echter niet correct, omdat de bouw vermoedelijk eind juli 1905 was voltooid. Bouwtekening door G. Prins & Zoon ongedateerd. (bron: GAW, toegangsnr. 146 Bouwdossiers 1260, inv.nr. 1912-59).

⁹⁷ Dr. Roelof Nicolaas de Haas was de grootvader van Anton Cornelis Zeven. Zeven 2010 (zie noot 9), p. 163. (bron: GAW, toegangsnr. 146 Bouwdossiers 1260, inv.nr. FA-003).

⁹⁸ Bouwaanvraag gedateerd 23 december 1912 en bouwtekening door R. de Vries. (bron: GAW, toegangsnr. 146 Bouwdossiers 1260, inv.nr. 1912-58, nr. 58.59.60).

⁹⁹ Hartogh Heys van Zouteveen [1915] (zie noot 76), p. 648. In de landmeetkunde werden met een dergelijke kopieerspiegel kopieën van percelen gemaakt. Het gebruik van een kopieerspiegel bespaarde veel tijd als er van één ontwerp twee tekeningen gemaakt moesten worden zoals één werktekening en één opgewerkte tekening. De tekening werd op een glasplaat neergelegd, waaronder een spiegel het opgevangen licht naar boven kaatste. Op een vel papier dat over de te kopiëren kaart was gelegd werd dan m.b.v. een hard potlood de er onderliggende kaart overgetrokken. Op de tekening kon dan in verschillende kleuren de bestaande en nieuwe situatie aangegeven worden.

¹⁰⁰ Hartogh Heys van Zouteveen [1915] (zie noot 76), p. 648.

¹⁰¹ Ook Bijhouwer ontving regelmatig leerlingen aan huis voor aanvullend onderwijs. (bron: Andela 2011 (zie noot 6), p.176).

¹⁰² Verslag van de vergadering van den Bond van Nederlandsche Tuinarchitecten op 11 Juni 1925, in hotel de l' Europe te Utrecht, p. 3. (bron: WUR SC, inv.nr. 01.3020.03.).

¹⁰³ H.F. Hartogh Heys van Zouteveen, *Het onderwijs in tuinarchitectuur en tuinkunst aan de Landbouw-Hoogeschool te Wageningen*, Wageningen 1918, p. 2.

¹⁰⁴ Hartogh Heys van Zouteveen 1918 (zie noot 103), pp. 37-38.

¹⁰⁵ Van Zouteveen gebruikte onder meer zijn publicatie *Het onderwijs in tuinarchitectuur en tuinkunst aan de Landbouw-Hoogeschool te Wageningen*, Wageningen 1918 als lesmateriaal. (bron: Hartogh Heys van Zouteveen 1928 (zie noot 25), pp. 2-3).

¹⁰⁶ Hartogh Heys van Zouteveen 1918 (zie noot 103), pp. 77-78. Hartogh Heys van Zouteveen 1928 (zie noot 25), pp. 4-7.

¹⁰⁷ Van der Haar 1993 (zie noot 1), pp.155-156 en p. 181.

¹⁰⁸ Hartogh Heys van Zouteveen, 'De geschiedenis der Tuinkunst als vak van Studie', *De Tuinbouw* (1916), pp. 20-21.

-
- ¹⁰⁹ E.D. van Dissel e.a., *Rapport van de Commissie inzake de opleiding tot Tuin- en Landschapsarchitect*, Utrecht November 1930, p. 3. (bron: WUR SC, inv.nr 01.3020.10a).
- ¹¹⁰ *Amersfoortsch Dagblad / De Eemlander* (09-03-1918), pp. 2-6.
- ¹¹¹ Van der Haar 1993 (zie noot 1), p. 212.
- ¹¹² J.T.P. Bijhouwer werd in 1946 als eerste hoogleraar aan de Landbouwhogeschool Wageningen aangesteld en vanaf 1957 docent landschapskunst aan de Technische Universiteit Delft. (bron: Van der Haar 1993 (zie noot 1), pp. 214 en 337).
- ¹¹³ *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad* (26-05-1932), p. 2.
- ¹¹⁴ E. Blok, De eerste jaren van de Bond van Nederlandse Tuinarchitecten (B.N.T.), in: A.M. Backer, E. Blok en C.S. Oldenburger-Ebbers, *De Natuur bezworen. Een inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur*, Rotterdam 1998, p. 93.
- ¹¹⁵ Moes 2002 (zie noot 5), p.182. Andela 2011 (zie noot 6), pp. 24-25.
- ¹¹⁶ Blok 1998 (zie noot 114), p. 93.
- ¹¹⁷ *Het Vaderland, staat- en letterkundig nieuwsblad* (02-06-1930).
- ¹¹⁸ Enkele ontwerpen van zijn leerlingen worden getoond in Hartogh Heys van Zouteveen [1911] (zie noot 80), pp. 12, 30, 31.
- ¹¹⁹ Gelders Archief (GA), toegangsnr. 0740 Rijkslandbouwschool, Rijks Hogere Land-, Tuin- en Bosbouwschool en Landbouwhogeschool te Wageningen, inv.nr. 471 Registers houdende gegevens betreffende leerlingen en toehoorders van de R.L.S., behalve de afdeling H.B.S. en van de R.H.L.T. en B. school, 1895-1917 ; inv.nr. 472 Lijsten en staten houdende gegevens betreffende leerlingen en toehoorders van de R.L.S., cursussen 1890/1891 - 1903/1904 ; inv.nr. 474 Lijsten en staten houdende gegevens betreffende leerlingen en toehoorders van de R.H.L.T. en B. school, cursussen 1904/1905 - 1913/1914.
- ¹²⁰ *Almanak Wageningsch Studentencorps* 1946, p. 52. (bron: Historische Verzameling Wageningen Universiteit en Researchcentrum).